

**Univerzita Hradec Králové
Pedagogická fakulta**

Teze disertační práce

2022

Martin Markoš

Univerzita Hradec Králové
Pedagogická fakulta
Katedra českého jazyka a literatury

**Model rodiny a jeho transformace optikou antropologie literatury ve vybraných
českých prózách 21. století**

Teze disertační práce

Autor: Mgr. Martin Markoš
Studijní program: P7310 Filologie
Studijní obor: Teorie a dějiny české literatury
Vedoucí práce: doc. PaedDr. Alena Zachová, CSc.
Oponenti práce: prof. PhDr. Ivo Pospíšil, DrSc.
doc. PhDr. Jiří Kudrnáč, CSc.

Obsah

Teze disertační práce	1
Úvod.....	4
1 Terminologie a metodologie	7
2 Vymezení korpusu literatury	11
3 Struktura rodinného modelu v současné české literatuře	13
4 Archetypy a role subjektů ve struktuře rodiny	17
5 Dynamika modelu: vztahy a komunikace	18
6 Přesahování hranic, doplňování modelu, literárnost	21
Závěr.....	28
Resumé	32
Publikační činnost a aktivní vystoupení na konferencích k tématu disertace	37

Úvod

V disertační práci s názvem *Model rodiny a jeho transformace optikou antropologie literatury ve vybraných českých prózách 21. století* interpretujeme díla reprezentující současnou českou beletrii, přičemž je kladen důraz na strukturu rodinného modelu, jeho vnímání ze strany postav, které jsou jeho součástí, a na vztahy v rámci této struktury. Kontrasty a oscilace mezi očekávaným/preferovaným modelem a skutečností, kterou postavám fikční svět nabízí, demaskují fungování srovnatelných idealizovaných modelů v referenčním poli těchto textů, resp. v tom, co se nazývá realitou a co je vedle beletrie konstruováno i množstvím diskurzivních praktik neliterární povahy. Prostřednictvím četby literárního textu tak může být poutána pozornost na schémata uvažování nebo jednání, k nimž (fiktivní i reálné) subjekty tíhnou a jimž podléhají, jako je ritualizace, rekonstrukce minulosti prostřednictvím vyprávění, projekce archetypů do členů rodiny nebo patologická fixace na druhé spojená s neochotou dospět.

Z těchto důvodů jsme pro tuto práci zvolili metodologii založenou na hraniční disciplíně antropologie literatury. Ač tedy klademe důraz na specificky literární motivy a kompoziční prostředky a na interpretaci textu, využíváme i přesahy do jiných humanitních věd, a to nejen do antropologie. V **první kapitole** je proto nastíněno, co vše může být spojením „antropologie literatury“ (případně „literární antropologie“) myšleno, neboť tato disciplína není v českém literárněvědném diskurzu pevně ukotvena a ani v zahraniční odborné literatuře není uspokojivě definována. I proto je potřeba prozkoumat tuto problematiku podrobněji a systematicky ji zpracovat, to ovšem není hlavním tématem této práce. Ta poskytuje pouze obecný rámec nutný k uchopení následných interpretací, např. některé sociologické teorie, demografická data týkající se vývoje české společnosti po roce 1989, pojmy spojené s jungovskou psychoanalýzou nebo stručný nástin přesahů směrem ke kulturní antropologii, sociologii literatury a psychologii literatury.

Bylo by možné oprávněně namítnout, že v interpretaci literárních děl není zaměřením na téma rodiny nijak nové a přesahy do antropologie nebo psychologie se zde vyskytují běžně, (např. při využívání pojmu archetyp). V této práci však při popisování modelů rodiny a schémat uvažování či jednání subjektů zanedbáváme kategorii fikčnosti. Text literárního díla není nahlížen jako uzavřený systém a mimeze toho, co ohledně rodiny předestírá např. sociologie nebo demografie, nýbrž jako jeden z diskurzů konstruujících „realitu“, tj. jako další

z mechanismů, které do kulturní praxe vnášejí nejrůznější typy fikcí a zároveň je zpochybňují. Jeho interpretace tak může přinášet antropologii (sociologii, psychologii...) důležité poznatky, aniž by tím text ztrácel svá literární specifika, a upozorňovat, že i antropologické, sociologické a jiné odborné texty vytvářejí diskurzy, které udržují v oběhu zavedené představy o rodině a rolích v ní, případně k nim jejich analýzou poukávají pozornost.

Cílem práce není komplexní rozbor jednotlivých děl ani charakteristika poetik konkrétních autorů/autorek. Kritéria, na jejichž základě byl sestaven korpus textů, jsou přiblížena ve **druhé kapitole**. Jelikož vycházíme z premisy, že literární dílo nenapodobuje realitu, nepředpokládáme, že by rodinné modely konstruované v literárních textech věrohodně vypovídaly o stavu současné české rodiny. Jde nám spíše o to, jaký obraz je o ní vytvářen, přičemž sociologická a demografická data tvoří pouze úběžník. Ve **třetí kapitole** je tedy rodina přiblížena z hlediska představ, které o ní diskurzivní praktiky (i neliterární povahy) vytvářejí, a způsobu, jakým jsou tyto představy současnou českou beletrií potvrzovány nebo zpochybňovány. Klíčové je přitom srovnávání konkrétní rodinné struktury s idealizovaným modelem, pro který je charakteristické to, že je uzavřený, ohraničený v čase i v prostoru (a tudíž kompletní, završený a přehledný) a založený na bezproblémové komunikaci (tedy transparentní a plně uspokojující citové potřeby jednotlivce, kterému ale zároveň není nijak bráněno v jeho seberealizaci). Zohledněna je také biologická příbuznost a její případné preferování před sociálními a institucionalizovanými vazbami.

Ve **čtvrté kapitole** se zaměřujeme na konkrétní role v rodinném modelu, a to opět z hlediska převládajících představ, které o nich mohou subjekty mít, a jejich (ne)naplňování. Pozornost je soustředěna na archetypy, které mají – stejně jako jungovská i freudovská psychoanalýza jako celek – silný vliv jak na literární, tak na neliterární texty. Užití archetypů v beletrii se může podílet na konstrukci kompozičních a narativních schémat, která svádějí k jednoduchému variování, čímž se jejich vliv na subjekty čtenářů a čtenářek performativně prohlubuje. Archetypy také v textech a promluvách nejrůznějšího typu vybízejí k tomu, aby byly používány jako rétorické figury slibující transcendenci, nikoli jako analytická kategorie, a tedy k tomu, že budou vnímány ne jako abstraktní zobecnění, nýbrž jako reálné. Ta beletristická díla, která dokážou archetypů účinně využívat a zároveň si od nich udržet odstup, tak mohou poukazovat na to, jak neadekvátně s nimi mnohdy pracují jiné texty (včetně odborných). Psychoanalýza se ve značně zjednodušené a povrchní podobě – stejně jako pojmy „geny“, „pokrevnost“ či „etnicita“, jimiž se práce zabývá rovněž – uplatňuje i při neodborné argumentaci, která má osvětlit chování a jednání subjektů (opět lze zanedbat, zda jde o subjekty fiktivní), obvykle jde ale o vysvětlení příliš obecná, manipulativní a zatížená stereotypy.

Pátá a šestá kapitola mají částečně povahu shrnutí kapitol předchozích. **Pátá kapitola** se zaměřuje na dynamiku modelů z hlediska (ne)komunikace, (ne)upřímnosti, schematičnosti vypravování, jež má rekonstruovat minulost, ritualizace a smiřování. Pozornost je věnována také energii, která je (třebas i bez návratu) investována do jiných členů daného modelu, do celkové stability tohoto modelu bez ohledu na preference jiných subjektů, které se na něm podílejí, případně do úniku z dosahu vlivu této struktury. **Šestá kapitola** v návaznosti na to pracuje s rodinou jako s metaforou řádu a s přesahováním hranic stávajícího modelu, ať už směrem k dalším funkčním podobám modelu, nebo k příslibu transcendence. V této souvislosti je důležité doplňování prázdných míst v neúplných strukturách konstruovanými obrazy, to, v jaké míře si subjekty tento proces uvědomují, a zda je nová podoba modelu přínosná, nebo zda vede k ustrnutí v další iluzi. Také zde lze zanedbat rozdíl mezi literárním textem a jeho referenčním polem – vycházíme z předpokladu, že takto se na konstrukci subjektivně vnímané „reality“ (včetně vlastního já) podílejí jak fiktivní, tak „reálné“ subjekty, které (nejen) k rodině a příbuzenství přistupují skrze zjednodušené šablony a pomocí narativních praktik. Šestá kapitola se ale zaměřuje i na specifika literárních textů, která je odlišují od textů více pragmaticky zaměřených a která pomáhají zmíněné procesy konstrukce „reality“ demaskovat, a rovněž na to, jak četba beletrie umožňuje si tyto procesy uvědomit, reflektovat a snad i mít více pod kontrolou.

1 Terminologie a metodologie

Sémantické pole termínu antropologie literatury je neustálené, navzdory tomu, že nejde o termín nijak nový. Snaha o jeho vymezení způsobuje obtíže v oblasti vztahů antropologie a literární vědy i přesahů k dalším vědním oborům a prameny dostupné v češtině jsou velmi skoupé. V díle *Kmitavá mozaika* nabízí J. Derdowska čtyři možná pojetí, která jsou v první kapitole disertační práce přiblížena a následně srovnána s rozdělením jiných autorů/autorek, aby bylo eliminováno možné terminologické nedorozumění. Zároveň se ale snažíme zachytit přesahy antropologie literatury k dalším vědním oborům (nejen humanitním).

V práci se držíme termínu antropologie literatury.¹ Vnímáme jej po vzoru W. Isera jako antropologickou zkušenost subjektu během procesu četby, která spočívá v neustálém přesahování stávajícího stavu poznání, resp. transformaci modelů světa a sebe sama. Takto pojímána připomíná antropologie literatury hermeneutický kruh, případně (neo)pragmaticky zaměřenou filozofii literatury, přičemž pragmatismem zde nemíníme účelnost v ryze praktickém smyslu slova, ale právě výše zmíněnou transformaci.

Konkrétněji se na tyto transformace zaměřujeme v souvislosti s modelem rodiny, který pojímáme jednak jako motivickou strukturu v díle (s možnými archetypálními přesahy směrem k psychoanalýze a religionistice), jednak jako model sociologický, který je sociologií a dalšími diskurzy vytvářen v referenčním poli literárních textů, tedy v tom, co obvykle nazýváme reálným světem.

V první kapitole také stručně shrnujeme polistopadový vývoj české společnosti s ohledem na demografická data. Soustředíme se na změny týkající se rodin, mezigeneračních vztahů a manželství a na preference a přání, které jsou s nimi spojené. Neklademe si za cíl poskytnout vyčerpávající přehled změn, které v české společnosti po roce 1989 nastaly, a nejde nám ani o přesné číselné údaje a statistické přehledy, uvádíme je spíše pro ilustraci.²

V práci využíváme termín sociologického diskurzu životní dráha, který umožňuje zkoumat události a stavy v různých oblastech života s ohledem na časování, posloupnost a kombinování. Významné a předpokládané změny v životě jedince jsou pak nazývány

¹ Pokud budou zmiňovány přístupy, jejichž těžiště leží v antropologii, používáme termín literární antropologie.

² Vzhledem k využívání demografických dat je dobré zmínit, že literaturu nechápeme jako napodobování skutečnosti, nýbrž jako součást této skutečnosti, a tedy i toho, jak se společnost transformuje, přičemž literární díla na tyto transformace poutají pozornost, případně je posouvají do nových kontextů, jsou jejich příčinou i výslednicí.

tranzicemi a kohortou je míněn soubor osob, u nichž došlo ve stejné době ke stejné životní tranzici, např. sňatku nebo narození prvního dítěte. Naše práce využívá toho, že i sociologická literatura pracuje i s očekáváním, preferencemi, subjektivním hodnocením nebo zanedbáním vnějších faktorů v tomto hodnocení. Sociologická a demografická data sice tvoří analýze literárních textů rámec, srovnávání modelů fikčních světů a modelů referenčního pole však zůstává velmi obecné, zaměřené na možné rozrušování ustálených schémat pomocí dekonstrukce.

Zohledňujeme také psychologické a religionistické kategorie, jako jsou archetypy, (neadekvátní, nesplnitelné) tužby, iluzivní představy o rodině, jejich členech a sobě samém, zkreslování reality (fikčního světa) prostřednictvím informací, které mají subjekty k dispozici, transcendence, (smiřovací) rituál, mýtus, projekce atd.

Archetypem je míněn původní předobraz, nadčasový symbol, který je podle C. G. Junga³ uložen v kolektivním nevědomí a je důležitý pro vývoj „já“ v procesu individuace. Archetypy propojují literární teorii s psychologií a religionistikou, neboť je lze uplatnit nejen v mýtech a jiných příbězích, ale i ve snech a projekcích. Jak se však budeme snažit ukázat, přeceňování archetypů může vést k ustrnutí v neproduktivních schématech a k tomu, že je umění bráno příliš vážně – subjekty do něj mohou promítat touhu po transcendentnu, které ve skutečnosti není možné.

Problematika týkající se archetypů je rozsáhlá, v této práci ji omezíme na role v rodině, jež jsou silně zatíženy tradicí, především roli matky a otce. Důležité je, že autoři a autorky s archetypy a psychoanalýzou pracují (např. Hakl, Hůlová, Michálek), nezřídka na tyto aspekty díla prostřednictvím úvah nebo řeči postav dokonce přímo upozorňují (Antošová, Šimáček, Rudčenková). To ovšem může být příležitost jak k prohlubování jejich moci, tak k jejich ironizování. Pokud jsou literární díla a jejich postavy ze své podstaty synekdochické, tematizace rodinných modelů nebo rolí vede k prohlubování a zvýrazňování těchto motivů a modelů, bez ohledu na záměr pisatele.⁴

V této práci nám nejde o terapeutický účinek, jež četba má nebo by mohla mít na konkrétní čtenáře/čtenářky (tj. o kvantifikovatelné údaje související s výzkumem čtenářství), ale spíše o to, jak mohou být modely rodiny v dílech ve shodě/rozporu s modely, které

³ Jung (2018: 189–91) mluví o biologických či psychických dispozicích. Archetypy jsou prázdné, formální prvky – naplňovány obrazy jsou až konkrétními jedinci, ale na distribuci těchto obrazů se podílí kultura.

⁴ Jazyk beletristických děl může být téměř bez omezení figurativní a tím i gnómický (což účinnost archetypů podporuje, rozšiřuje jejich silové pole a subjektům slibuje transcendenci). Jelikož se ale jedná o přiznanou fikci, rozehrává se další z možných oscilací a odstup od archetypálních motivů a jejich použití může odhalit obdobné chování jazyka i v nebeletristických textech a také to, jak snadno mu subjekty podléhají. To může být užitečné i pro diskurz samotné psychoanalýzy.

předestírá např. sociologická literatura nebo které jsou (literárními i reálnými) subjekty upřednostňované kvůli kulturně-historickému kontextu, jenž je provázán s osobními preferencemi a zkušenostmi. V této souvislosti využíváme také pojmů „rituál“ a „mýtus“, přičemž lze rozlišit ty, které ustrnuly a jsou již neproduktivní (takovým „mýtem“ je model, který nedovoluje žádnou míru pružnosti a mění se v totalitu, přičemž zde lze nalézt souvislost např. s Giddensovým pojmem „fixovaný vztah“), a ty, které propojují já s archetypy, vedou ke smíření a katarzi, případně se podílejí na individuaci subjektu. Konstrukce modelů, obrazů a narací, které mají subjektu pomoci aktualizovat jeho pozici ve světě, je pro tuto práci stejně podstatná jako konstrukce iluzivní.

V práci využíváme také pojmů „čistý vztah“, který razí A. Giddens (2012), a „tekutá láska“, případně „tekutý vztah“ Z. Baumana (2013). U Giddense lze pak vysledovat ještě kontrast mezi „čistým vztahem“ a „vztahem fixovaným“. Tekutá láska je sousloví popisující neustálé střídání vztahů, kdy se subjekty nechtějí (nebo nedokážou) vázat. Unikají tedy před vážným vztahem i před osaměním do povrchních a krátkodobých pout, která se dají kdykoli rozvolnit. Čistým vztahem pak myslí Giddens vztah založený na rovnosti, intimitě a upřímné komunikaci. Důležité je, že tento vztah nemusí být nutně vztahem partnerským, ale lze ho převést i na jiné vazby v rodině.

Protikladem čistého vztahu je u něj vztah fixovaný (Giddens 2012: 100), kdy jsou na sobě postavy závislé, ale zároveň je vztah nenaplnuje, stává se patologickou obsesí. Fixovaný vztah si lze představit jako velmi silně působící pole, z něž se téměř nedá uniknout. Hraje zde roli síla zvyku, závislost psychologická, případně finanční, nerovné postavení v hierarchii rodiny (např. podřízené postavení dětí, které nemizí ani ve chvíli, kdy dosáhnou dospělosti), výchova i vzájemná podobnost daná biologickou příbuzností. Základním problémem je, jak zmiňuje i Možný (2008: 240), že z příbuzenských vazeb se nelze vymknout, nelze je zrušit jako partnerství nebo manželství. Toto tvrzení lze – navzdory silné tradici – zpochybnit, ale většinou si subjekty (bez ohledu na kategorii fikčnosti) takovou možnost vůbec nepřipouštějí. I v těchto „nezrušitelných“ vztazích je proto potřeba dát si záležet na budování vztahu čistého, což vzhledem k minulosti, jež může zahrnovat nejrůznější traumata z dětství, není vždy snadné.

Na všechny zmiňované typy vztahů se tato práce zaměřuje z hlediska rovnosti, tolerance, empatie (čistý vztah), případně vzájemného využívání a uplatňování moci. Důležitá je také upřímnost postav, jejich komunikace, případně převedení vlastního života nebo rodinné historie do příběhu, jenž by umožňoval sebereflexi a smíření. Stejně významné je ale i mlčení, ustrnutí ve vyprázdněných mýtech a rituálech, traumatech a krizích (fixovaný vztah). Se vztahy v rámci rodiny souvisí také konstrukce vlastní identity a rozpor mezi prožívaným a idealizovanými

modely, tj. představami a tužbami, ke kterým se subjekty upínají. Všechny tyto faktory sledovatelné v dílech pak mohou pomáhat osvětlit, jakým způsobem konstruujeme modely reality a jaká máme očekávání.

Preferování biologické příbuznosti v západní kultuře má silný vliv díky tradici zahrnující sledování a hlídání nástupnictví, dědění majetku, rodovou mstu, ale i psychoanalýzu či kult rodiny v měšťanské společnosti 19. a 20. století. Je podporována také novodobějšími poznatky ohledně genů, které vnesly do vnímání vztahů a příbuznosti ještě striktnější přístup.

Pokud v práci mluvíme o příbuznosti a příbuzenství, používáme těchto pojmů v tradičním smyslu souvisejícím s (předpokládanou) pokrevností a genetikou. Na druhou stranu pojmy rodina, sourozenectví, rodičovství, otcovství nebo mateřství chápeme jako pojmy kulturní.⁵ Na jejich konstruovanost v rámci jednotlivých děl v této práci poukazujeme, přičemž se zaměřujeme na napětí mezi touto konstruovaností a biologickou příbuzností a na to, jak je vnímáno (bez ohledu na skutečný stav věcí). S odkazem na Skupnika (2010) a Eriksena (2008) bereme v potaz také možnost začlenění do modelu rodiny prostřednictvím společenských rituálů (sňatek, adopce atp.) a dalších, méně obvyklých způsobů, které mohou literární díla upřednostňovat a poutat k nim pozornost. Předpokladem této práce je, že prostřednictvím sledovaných textů je koncept biologicky podmíněné příbuznosti narušován oscilacemi, jež lze převést do kulturní a společenské roviny referenčního pole, což koresponduje s transformací současné rodiny.⁶ Snažíme se zohlednit také to, jak literární postavy zacházejí s výrazy jako „geny“, „dědičnost“ nebo „vlastní krev“, případně jak při konstrukci příbuznosti kalkulují s podobností, kterou považují za biologicky podmíněnou.

⁵ „Příbuzenství je (...) pojímáno jako interpretace zkušenosti s lidskou reprodukcí, která je využívána k vytváření smysluplných sociálních vztahů. A tak i když se lidé všude na světě reprodukují z biologického hlediska identicky, interpretace této zkušenosti vede k tomu, že se v různých kulturách setkáváme s různými variantami příbuzenských systémů a konceptů toho, co příbuzné spojuje a kdo vlastně je a kdo není příbuzný.“ (Skupnik 2010: 9)

⁶ Vycházíme z premisy, že se nejedná o mimezi, nýbrž že literatura je integrální součástí těchto transformačních procesů.

2 Vymezení korpusu literatury

Předkládaná disertační práce si neklade za cíl vytvořit přehled české porevoluční literatury ani zmapovat vyčerpávajícím způsobem tvorbu konkrétního autora / konkrétní autorky.⁷ Při vymezení korpusu jsme se řídili následujícími kritérii:

- 1) Dílo vzniklo po roce 2000 (z tohoto kritéria existují výjimky)
- 2) Nejedná se o fantastickou, historickou či dětskou literaturu.
- 3) Dílo je prozaické.
- 4) Dílo (autor/autorka) obdrželo literární nebo divadelní cenu.
- 5) Dílo je již součástí kánonu (vyskytuje se v odborné literatuře).
- 6) Některá díla, obzvláště z konce sledovaného období, jsou do výběru zahrnuta i díky subjektivním preferencím souvisejícím se čtením (v případě divadelních her zhlédnutím), které nebylo motivováno výzkumem, nebo díky doporučením.

Odborná literatura zpřehledňující a analyzující českou literární tvorbu posledních dvou desetiletí je zatím z pochopitelných důvodů skrovná a fragmentovaná a jakýkoli výběr děl se může stát předmětem kritiky a diskuze. Samotná díla ještě neprošla zkouškou času, je proto možné, že zkoumané knihy po několika letech zapadnou a jejich vliv v kulturním poli bude zcela marginální. To je však riziko, které při zkoumání nejsoučasnějších fenoménů hrozí vždy a se kterým je třeba počítat. I v takovém případě může tato práce posloužit jako srovnávací materiál, zhodnocení potenciálu, který může (mohl být), ale nemusí být (nebyl) rozvinut, a jako sonda do období, v němž se díky dříve nemyslitelné svobodě jednání i vyjadřování mísilo a mísí množství podnětů, nápadů a úhlů pohledu na danou problematiku (modely rodiny a role v nich), včetně možností, jak ji literárně zpracovat. Zároveň s sebou ale tato doba nese také pochybnosti a strach z potenciálního ohrožení forem soužití, které byly (nebo jsou) pokládány za „tradiční“, či dokonce za jediné možné.

⁷ Protože se ale některých autorek / některých autorů týkaly původně samostatné články, je v této disertační práci využito větší množství jejich textů, než je tomu u autorek/autorů jiných. Na druhou stranu, tvorba některých autorů a některých autorek je natolik rozsáhlá, že z ní byl vybrán jen reprezentativní vzorek, např. v případě Hájíčka je to jeho „venkovská trilogie morálního neklidu“ – *Selský baroko*, *Rybí krev* a *Dešťová hůl*.

Stejně tak lze namítnout, že některé důležité autory či autorky zahrnující do své tvorby tematiku rodiny jsme do korpusu nezařadili. Důvodem je omezený rozsah disertační práce a také to, že použitý výběr by měl zejména ilustrovat fungování sledovaných modelů a rolí v nich. Práce jako celek pak především nastiňuje využití antropologie literatury při interpretacích literárních textů a zkoumání způsobů, jakými čtenářské subjekty modelují sociokulturní realitu a jak mohou tento proces prostřednictvím četby reflektovat.

3 Struktura rodinného modelu v současné české literatuře

Rodinu spíše než jako antropologickou konstantu – což je termín, který svádí k esenciálnímu pojetí a konstrukci modelu, jenž se nemění v čase – pojmáme jako koncept s vlastní historií a variabilitou danou rozdíly mezi kulturami. Sémantické pole pojmu příbuznost, a tedy i pojmu rodina, mění na základě kontextu⁸ svou velikost a tvar a také v češtině lze mluvit o rodině nukleární, široké, rozšířené, neúplné, o descendenční linii předků, egocentrických příbuzenských skupinách atd. V potaz nemusí být brána biologická příbuznost členů rodiny (její součástí se člověk stává i manželstvím – a to nejen svým – adoptí nebo volným aktem), ani blízkost v prostoru, kohabítace, smrt či dlouhodobá nepřítomnost (součástí rodiny je i ten, na koho se vzpomíná),⁹ ani tradiční začleňování do struktury podle pohlaví a genderových rolí (např. homoparentální rodiny). To je dané tím, že lidská reprodukce je interpretovaná, a to různými způsoby v závislosti na kulturně-historickém kontextu (Skupnik 2010: 28).

Historicky je rodina chápána jako mimosmluvní povaha vnitřní solidarity, s neformální, ale respektovanou hierarchií související s partikularismem a askripcí.¹⁰ Proto v posledních staletích začala působit jako jakýsi pozůstatek feudalismu, takže i sociologie (spolu s médii) poukazovala na její brzký zánik (Možný 2008: 237). Evropský typ rodiny umožnil vznik kapitalistické společnosti (nebyl jejím důsledkem, jak se někdy mylně soudí) – mocné rodiny držely velké majetky, které se dědily, a dbaly na výběr partnerů svých dětí na sňatkovém trhu, přičemž se prohlubovalo oddělení soukromého života od veřejného a archaičnost jeho uspořádání (Možný 2008: 237–8).

Možný (2008: 236–7) shrnuje postmoderní změny vedoucí k transformaci rodinného modelu do následujících bodů: individualizace (která je oproti očekávání marxistů tím, co přispívá k rozpadání rodin), prohlubující se rozpor mezi hodnotami generací, což souvisí s vlivem médií a vrstevnických skupin, vzestup rozvodovosti, sexuální revoluce, pokles porodnosti, odkládání životních tranzic spojených s dospělostí a založením rodiny do

⁸ Kontextem může být historické období či systém hodnot dané kultury, ale také konkrétní text/situace.

⁹ Tato práce se snaží ukázat, že zaplňování prázdných míst v modelech vzpomínkami a imaginacemi může být zavádějící a zkreslovat „skutečnost“.

¹⁰ Předpokládá se, že členové rodiny budou držet při sobě a budou hájit zájmy rodiny před zájmy subjektů stojících mimo ni (partikularismus). Zároveň jsou často členům rodiny automaticky připisovány různé pozice, tituly a privilegia (askripce).

pozdějšího věku, zvýšení množství domácností s jedním rodičem a nemanželsky narozených dětí, liberalizace žen a ztráta tradičních genderových rolí. Všechny tyto příčiny ale vedly spíše k většímu množství variant rodiny než k jejímu zániku (Castells, 2009: 184).

Od 18. století se na rodinu, stejně jako na romantickou lásku, klade velký důraz a je považována za jednu z nejpodstatnějších hodnot (Giddens 2013: 307–8). Z toho vyplývají dva vzájemně propojené idealizované modely, které v této práci fungují jako vztažná soustava: a) z neproblematické rodiny tvořené otcem, matkou a jejich biologickými potomky se stává kolektivní sen, který je zároveň zvnitřněnou normou a funguje jako meta, jíž je třeba dosáhnout a s níž se nelze nesrovnávat,¹¹ b) dodnes je rozšířena představa, že takováto „tradiční rodina“ existovala kdysi v minulosti a byla dokonalou idylou. Jde o všeobecně sdílenou (a proto neviditelnou) normativní iluzi, která se stává prostřednictvím nejrůznějších diskurzů nástrojem manipulace. Řečeno metaforickým jazykem této práce, má „silové/gravitační pole“: svou uzavřeností a neměnností vytváří představu ztraceného ráje, jehož nedosažitelnost (stejně jako odhalení jeho fiktivnosti) může způsobovat subjektu frustrace.¹²

Takovýto iluzivní obraz tradiční rodiny se pak logicky ocitá v ohrožení zmnožením forem rodinného modelu v soudobé společnosti, což může přinášet nejistotu nebo strach, zvláště pokud je toto (fiktivní) ohrožení medializováno (Možný 2008: 276). Jedná se např. o rodiny, které se rozpadly, o rodiny rekonstituované, rodiny se stejnopohlavními rodiči nebo s jedním rodičem. Stejně tak narostlo množství lidí žijících jako tzv. single.

To, že subjekty tíhnou k uzavřeným tvarům, neměnnosti a doplňování neúplných struktur fikcemi (Iser 2017: 113 nn.), může způsobit, že literární díla (s jejich důrazem na metaforické a synekdochické používání jazyka, využívání archetypů a přetavování chaotické reality v srozumitelný příběh) vyznívají mnohdy až metafyzicky. V naší práci ale předpokládáme, že nic metafyzického nebo archetypálního (myšleno v esenciálním slova smyslu) neexistuje a např. uvedená touha po „ztraceném ráji“ je antropologicky podmíněnou iluzí (která způsobuje úzkost *právě proto*). Nostalgickým vzpomínkám na minulost a dětství, ale i traumatům a sourozeneckým a mezigeneračním rozepřím, které jsou opakovány jako mýtus (někdy sdílený nebo vnímaný jako rodinný), a dalším fikcím a rituálům může být přičítána přehnaně velká

¹¹ Velmi silné pole působnosti má předpoklad, že manželství nebo děti dají životu automaticky smysl.

¹² Nukleární rodina složená z navzájem biologicky příbuzných jedinců je „kompletní“, završený tvar (otevřený je pouze směrem do budoucnosti skrze děti), v němž byly tyto aspekty – spolu se zastoupením obou pohlaví a rozdělením genderových rolí – diskurzivními praktikami dlouhodobě zdůrazňovány. Zároveň požadavek (zejména ze strany katolické církve) na nerozlučitelnost svazku a transcendentnost manželství posiluje ideu romantické lásky trvající až do smrti. Střízlivější pohled ukazuje, že rodina – stejně jako další pojmy týkající se společnosti a kultury – má svou historii, podléhá redefinici a mění se v čase (Skupnik 2010: 287 nn.), čímž je jako životní jistota problematizována, právě tak jako jednotlivé role v ní.

váha a osudový vliv na přítomnost. Zásadní roli hraje, jak je takový obraz, mýtus nebo rituál vnímán: zda doslovně (bez přesahu, jen „zevnitř“) a funguje tak jako droga či obsedantně-kompulzivní porucha, čímž se podílí na totalizaci sebe sama a na fixovaných vztazích subjektů (k jiným subjektům nebo k těmto fikcím, frázím a činnostem), nebo zda funguje jako metafora, popřípadě je využíván k ironické dekonstrukci. Stejně narativní principy nebo ritualizace tak mohou vést buď k zacyklení a uvěznění v iluzi či v neproduktivních vztazích, anebo naopak k posunu, přesahu ustrnulých struktur, což při extrapolaci mimo text a jím vytvářený fikční svět pomáhá demaskovat fungování ostatních typů diskurzů. Zatímco u literárních děl si jejich fiktivnost uvědomujeme (což umožňuje rozrušovat naše stávající vnímání a modelování světa, přesáhnout je a vytvářet modely nové), u jiných diskurzů může zůstat jejich konstruovanost skryta. Literární diskurz, resp. čtení literárních děl může tedy být produktivním rituálem, zatímco nekritické přijímání diskurzů jiných (ale samozřejmě i těch literárních) lze přirovnat k fixovanému vztahu a k rituálu neproduktivnímu.

Ve sledovaných prózách se zaměřujeme nejen na oscilace mezi idealizovaným modelem rodiny a „realitou“ fikčního světa, kterou jsou subjekty nuceny prožívat (tj. do jakých modelů se v rámci fikčního světa musejí začlenit), ale např. také na pnutí mezi nukleární rodinou a členy vzdálenějšími, neboť hranice rodiny jsou tam, kde je subjekty vnímají. I na tento problém lze pohlížet z různých hledisek – podle toho, zda zohledníme kontinuitu v čase, v prostoru, nebo míru příbuznosti založenou na biologických, institucionálních nebo voluntaristických faktorech.

Otevřené, neúplné struktury jako by vyžadovaly doplnění – přinejmenším obrazem, mýtem nebo převyprávěním, často ale také reálnými osobami, které do struktury vstoupí a zaujmou (preferovanou/nepreferovanou) pozici a roli, a příbuzenskými vazbami, jimiž se tyto osoby propojí s ostatními členy dané struktury. Lze poukázat na díla, kde je model neúplné rodiny doplněn na rodinu kompletní, rekonstituovanou, díla, která zachycují vznik neobvyklého uskupení, případně díla, která ponechají rodinu „nekompletní“ a zobrazují tento model jako dostačující a funkční (spolu s tím, že to, zda je prázdné místo ve struktuře pocíťováno jako nedostatek, je otázka postoje subjektu). Subjektem preferované doplnění modelu také nemusí dopadnout podle jeho představ, což opět vytváří nespokojenost a napětí.

V souvislosti s fixovanými vztahy nebo s opouštěním rodičovské domácnosti lze pojímat ustanovené modely a role v nich (nebo modely a role pocíťované jako preferované) jako silná gravitační pole, které se některé subjekty snaží opustit (což funguje i v případech, kdy se rodina z vnějšího pohledu může jevit jako bezproblémová), nebo o tom uvažují, případně si neuvědomují, že by jim to prospělo (a škodlivost fixovaných vztahů je v díle zároveň explicitně

zobrazena). Návrat k rodinné minulosti (nebo své osobní) je možné rovněž vnímat negativně i pozitivně. Příliš mnoho nejasností v minulosti odčerpává energii k tomu, aby byla smysluplně konstruována současnost (a budoucnost), ačkoli do určité míry je tento návrat nutný kvůli transformaci stávajícího nefunkčního modelu, převyprávění, pochopení motivací příbuzných, zpovědi, smíření atp.

Především kap. 5 se zaměřuje na to, jak je tato „gravitace“ (nebo naopak snaha se jí vzepřít) realizována. Jedná se o jazykové praktiky, tj. o dialogy, užívání významově zatížených slov, opakování rodinných mýtů a o převyprávění, zohledňujeme však také ritualizované jednání a smířování, případně – pokud je tato ritualizace neproduktivní – její rozrušování a transformaci do nového stabilního a funkčního modelu prostřednictvím radikálního činu, často též symbolického charakteru. Je rovněž potřeba mít na paměti vliv technologií (a jejich nezávislost na fyzikálně pojímaném prostoru), subjektivního vnímání (příbuznosti, stejně jako závazků, příběhů a archetypů) a institucionalizovaných kulturních vzorců, které jsou brány jako norma a ovlivňují životní dráhy a tranzice.

4 Archetypy a role subjektů ve struktuře rodiny

Jedním z východisek naší práce je, že archetypy se chovají jako silná gravitační pole a ovlivňují to, co subjekty očekávají. Projekce archetypů do skutečných členů rodiny pak vede k deziluzi (Jung 2018: 195). Kap. 4 se zaměřuje na konkrétní pozice ve struktuře, preferované role, ochotu subjektů těmto rolím dostát atd. Opět se jedná o konflikt mezi idealizovaným modelem/obrazem a možnostmi a schopnostmi subjektu tento ideál naplnit. Jde tedy na jedné straně o smíření s archetypem uvnitř sebe sama v duchu jungovské psychoanalýzy, na straně druhé o smíření se skutečnými osobami, členy rodiny/modelu a s jejich nedostatky. Zohledněno je také užívání ustálené symboliky spojené s archetypy. Kapitola se překrývá s tématy kapitoly předchozí, jakými byly např. touha po dítěti, smrt dítěte nebo opouštění rodičů, i s tématy kapitol následujících.

Situace, kdy postava zastupuje ve struktuře rodinného modelu někoho jiného, nejsou v dílech ničím neobvyklým, jsou ale vynucené vnějšími vlivy a shodami okolností a nejsou vnímané jako něco vyloženě pozitivního. Do hry vstupuje představa „jak by to mělo být“, takže stávající model je vnímán jako improvizovaný a jeho prázdná místa se tím zvýrazňují. Některá díla proto zachycují i návrat k standardizované, preferované podobě modelu, což je obvykle prezentováno jako šťastný konec – např. dvě ze tří sester v Drábkových *Jedlicích čokolády* si najdou partnery, kteří jim umožní odpoutat se od minulosti (rodičů), ubíjejících rituálů i od sebe navzájem a od domu, ve kterém žily. V jiných případech tento „zástupný“ model trvá a postavy i čtenáři a čtenářky vnímají jeho pozitivní i negativní důsledky po celou dobu děje (*Dabing Street Zelenky*, díla Soukupové), nebo jeho změna směrem k preferované podobě není změnou k lepšímu (návrat matky z léčebny v Reinerově románu *Lucka, Maceška a já* či nalezení otce v *Na krátko* Soukupové).

5 Dynamika modelu: vztahy a komunikace

V páté kapitole disertační práce je zohledněna celková dynamika sledovaných modelů z hlediska komunikace subjektů, které v jejich struktuře zauímají pozice analyzované v kapitole čtvrté. Jelikož jsou subjekty nejen členy (a výslednicemi) těchto modelů, ale také aktivně jednajícími postavami schopnými (sebe)reflexe, empatie, nebo i manipulace, mohou se jejich jazykové projevy podílet na udržování či narušování zmiňovaných struktur. Důležité jsou zautomatizované promluvy, převyprávění minulosti (mýty) a stereotypně zacyklené jednání (rituály), přičemž sledujeme jejich aplikace v daném kontextu a jejich užitečnost; mohou být jak prostředkem smíření mezi subjekty, tak mechanismem podílejícím se na fixovaném vztahu.

Rodina je dynamický systém a jako taková může být udržována pouze za neustálého přísunu energie, což je ekonomická, respektive i biologická či fyzikální metafora. Energie je investována v podobě času, peněz, materiálního zabezpečení, ale i citů a pomoci druhým, včetně rozhovorů. Tyto investice jsou mnohdy zbytečné, bez návratu, z pohledu čtenáře/čtenářky marné atd. Z psychologického hlediska lze porovnávat to, jaké mají subjekty o daném modelu představy, jak moc jsou ochotny lpět na subjektivní iluzi, chtějí/dokážou prosadit svou nebo touží po změně atp.

Zpověď je v této kapitole míněna komunikace, která je ve srovnání s obvyklým chováním a řečí postav upřímná a motivovaná existenciální krizí, vypjatou situací nebo emocemi. Často bývá ritualizovaná, případně může být spontánní, původně určená někomu jinému atp., čímž mohou být rozehrány ironické oscilace (např. v Zelenkových hrách).¹³

Převyprávěním je míněna rekapitulace minulosti (nebo i přeorganizování přítomnosti) subjektu a jeho rodiny. I taková rekapitulace může být v důsledku situace, vypětí a emocí upřímnější než obvykle a vést ke katarzi, ale může se také stát novou variantou iluzivního mýtu. Rozlišit tyto alternativy však nemusí být možné ani užitečné. Jelikož vyprávění příběhu splývá se vzpomínáním, může být narativní konstrukce ovlivněna (ne)vědomými snahami zamlčet některé nepříjemné vzpomínky, stejně jako touhou se s nimi vyrovnat. Vyprávění je vždy selektivní a nabízí z chaosu toho, co již reálně není, jen určitou výseč. Kromě toho je nutné

¹³ Pokud zpověď ale vede k jiným výsledkům, než které zpovídající se subjekt původně zamýšlel, vyvstává otázka, co si z tohoto motivu může vzít čtenář/čtenářka: pozornost se soustřeďuje na ironii a zpochybnění poznání, terapeutického účinku, jež by převyprávění mělo přinášet, i svobodné vůle a vlivu na vlastní život.

zohlednit, kdy je v textu pouze zmíněno, že k převyprávění došlo, ale jeho přesné znění uvedeno není.

Optikou Iserovy antropologie literatury by taková zповěď nebo převyprávění (pokud by se jednalo o jejich produktivní, pragmaticky užitečné varianty) měly být oním přesahováním sebe sama, expanzí do nových dynamických stavů neustálou aktualizací toho, co o světě, minulosti i sobě víme. Je však otázkou, nakolik jsou takové permanentní zповědi a převyprávění možné a výhodné (neboť činí subjekt zároveň zranitelnějším a odčerpávají energii) a nakolik se snaha o ně mívá účinkem (protože i představy o nich a jejich terapeutickém účinku mohou být iluzí či zažitým mýtem). Dosažený stav se téměř ihned stává novým ustrnulým modelem, který je potřeba znovu překonávat. V této souvislosti připomínáme též Giddensův termín čistý vztah, v jehož rámci je sice upřímná komunikace a vzájemná partnerská otevřenost realizovaná na základě rozumové úvahy a vůle, opět jde ale o permanentně probíhající a náročný proces, který si nemůže dovolit ustrnout. To subjektům odčerpává velké množství energie.

Slovním smogem označujeme komunikaci, která není převyprávěním ani zповědi a subjekty zahlcuje banalitami a nepodstatnými informacemi. Ty jsou mnohdy ritualizované (opakují se), a tudíž subjekty očekávané a lze je propojit s Giddensovým termínem fixovaný vztah. Přemíra dílčích informací zakrývá to, co by postavy skutečně chtěly řešit.

V případě neproduktivního mlčení si subjekty buď dosud upřímně nepromluvily, nebo to už ani nemohou stihnout kvůli smrti jednoho z nich. Tento motiv bývá propojen s následnými ritualizovanými zповěďmi, které jsou ale do jisté míry falešné, i přes svou nespornou užitečnost. Mohou mít sice očištný vliv (na subjekty, které je vykonávají, i na čtenáře a čtenářky), ale zastírají pravou povahu věcí: ke skutečnému smíření s živým člověkem nedošlo. Jindy ale může jít o mlčení produktivní a smířující: do hry vstupuje společně prožitý okamžik, kdy ani jedna strana již nemá potřebu mluvit.

Ve sledovaných dílech se také často vyskytuje „rituál“ (jako činnost i jako slovo) a většinou má uklidňující funkci, vytváří jistotu, podílí se na konstrukci domova (snídaně, Vánoce), nebo se váže ke konkrétním osobám (matka, babička). Zároveň se ale objevují ritualizované činnosti, které subjekt svazují, jsou mu nepříjemné a téměř z nich není úniku. Takové rituály je pak možné propojit se slovním smogem a fixovanými vztahy. Ritualizovaný může být celý život, stává se pak umělým, uzavřeným, schematickým (tato nevěrohodnost se dá ale zmírnit zvýrazněním alegorických významů či zcizovacími efekty), k čemuž lze přiřadit napodobování (rodičovských) vzorů a děs z tohoto napodobování a také uzavírání se před světem do ohraničených prostorů, kde se subjekt cítí v (iluzivním) bezpečí.

S ochotou postav vyrovnat se s minulostí, poznat pravdu či nalézt cestu k sobě navzájem souvisí též ritualizované smířování. Subjekt musí archetyp integrovat, protože jinak má tendenci ho projikovat do členů své rodiny a klást na ně neadekvátní a nesplnitelné požadavky. Nejprve ale musí chtít dozvědět se pravdu o svém otci, matce, sourozencích či minulosti, musí být ochoten podstoupit hledání (alespoň podle zavedených literárních schémat). Obvykle je nutný návrat v čase (rekonstrukce minulosti, např. převyprávěním), ale mnohdy i v prostoru, do míst, která jsou spojena s dětstvím a mládím.

Ritualizovaným smířením se nevyhýbá patos a často jsou spojena s předměty, které jsou zatíženy symbolickými významy, např. s fotografiemi, dopisy a deníky. Toto téma dále rozvíjíme v závěrečné podkap. 6.6 věnované literárním aspektům zkoumaných modelů, neboť smířovací rituály považujeme za motiv, který je pro literární díla s narativní povahou specifický a který se tváří jako antropologická konstanta, ač je dle našich předpokladů konstruován a podporován diskurzivními praktikami. Je tak schopný silně působit na čtenářské subjekty, jejich představy a modelování referenčního pole a udržovat představu o nutnosti a funkčnosti takovýchto rituálů.

6 Přesahování hranic, doplňování modelu, literárnost

V šesté kapitole shrnujeme přesahování hranic rodinných a příbuzenských modelů či tendence k němu, ale zohledňujeme i jeho případnou absenci. Jako stěžejní vnímáme doplňování neúplné struktury pomocí (idealizovaných) obrazů a sledujeme, které aspekty tohoto procesu lze charakterizovat jako „literární“ (a zvýrazňující potenciální účinek na modelového čtenáře). Také hodnotíme, zda zobrazované modely podporují to, co je považováno za „normu“, nebo zda je tato norma literárním textem naopak rozrušována a zpochybňována.

Jakékoli přesahování modelu téměř úplně chybí v tvorbě Soukupové, Hakla, Folného, Hanišové nebo Hůlové. Hlavním tématem jako by pak byla roztržitost, vyprázdňenost a banalita, skrze kterou se proplétá opakující se motiv, že postavy něco chtějí, ač není jasné co, a to zřejmě ani jim samotným. Objekty své touhy nacházejí jen ve snech, kyberprostoru a v pokleslé literatuře. Vynikne tak jejich zacyklení v problémech, z nichž není cesty ven. Také vlivu rodiny se téměř nelze vymanit, včetně opakování týchž situací v dalších a dalších generacích. Postavy se raději smíří s opakujícími se problémy, protože ty vlastně tvoří jejich život, bez nich by nebyly ničím. Jsou v podstatě jen jakousi funkcí společenských procesů, přehrávači rituálů. Nicméně když se rodina rozpadá, nebo ji subjekt sám rozruší, hrozí mu samota, která není frustrující o nic méně. Stejně tak snaha zaplnit (pomyslné) prázdné místo v rodinném modelu může jen odčerpávat energii.¹⁴ Tato prázdná místa totiž mají silnou gravitaci, která působí na psychiku. Výrazně tento motiv vynikne ve spojení s postavami svobodných matek, kterým se předhazuje, že jejich nevychovaným dětem chybí otcovský vzor a že na ně samy nestačí (což ony přejímají). Subjekty pak mají tendenci doplňovat prázdná místa svými představami nebo zkreslenými vzpomínkami. Občas tak přikládají přílišný význam jednomu konkrétnímu obrazu, který jim utkvěl v paměti, nebo několika náhodně vyřčeným slovům.

¹⁴ Bauman (2013: 25) mluví o tom, že „přání“ vzniká náhle a uměle – nejprve je nadhozena představa, že subjektu něco chybí, a pak je nabídnuto něco, co toto prázdné místo zaplní. Blíže nespecifikovaná touha, požadavek štěstí a spokojenosti, se tak metonymicky převádí na prázdná místa v rodinné struktuře, která vyniknou pouze neustálým srovnáváním s tím, co je pokládáno za úplný model a prezentováno a recyklováno v diskurzích různého typu.

Z příbuzenských vazeb se nelze vymknout, nelze je zrušit jako partnerství nebo manželství (Možný 2008: 240).¹⁵ Fikční světy konstruované literárními texty nabízejí vedle svobodné vůle a modelu rodiny koncipovaného na základě chtění tedy i téma, že se příbuznosti (a sní spojených závazků a odpovědnosti) nejde ve vzpomínkách, myšlenkách a představách zbavit ani poté, co byly vzájemné závazky racionálně odsouzeny a právně zrušeny (nehledě k tomu, že v západní kultuře to ve většině případů není možné). Zároveň je ale třeba připomenout, že zmíněné vzpomínky a představy mohou být založené na chybných informacích a předpokladech, takže interpretace příbuznosti a od ní se odvíjející vlivy, závazky a případná manipulace pak vyznívají tragikomicky.

U některých autorů a autorek se v pásmu řeči postav uplatňují zprofanované odborné termíny související s příbuzenstvím. Nepříliš konkrétní řeči o genech, krvi a vzájemné podobnosti mají obvykle apelativní funkci nebo fungují jako zjednodušené vysvětlení čehokoliv, aniž by postavy zcela chápaly, o čem mluví. Jakožto rétorická figura se tak tyto floskule podobají astrologickým spekulacím o vlivu vzájemného postavení planet. Podobně se ale (dokonce u týchž postav) může mluvit i o výchově. Nejde tedy o fakta, ale o to, co se postavě zrovna hodí, o čem je přesvědčená, jaké informace má momentálně k dispozici. Využití těchto motivů však ještě neznamená, že dílo jako celek daný způsob argumentace podporuje, naopak: může tyto promluvy ironizovat, poukazovat na omezenost postav, jejich manipulaci s jinými postavami atp. Skutečné (nebo domnělé) rysy a vlastnosti potvrzující/vyvracející příbuznost mohou být jak v uvažování postav, tak při čtenářské percepci součástí oscilací, které je znejišťují. Skutečný stav věcí (faktická příbuznost, faktická struktura genealogického stromu) nemusí být postavám (ani čtenářům a čtenářkám) známý a důležité je to, jak postavy (čtenáři/čtenářky) dostupná fakta interpretují. Zároveň je otázkou, zda je „skutečný stav věcí“ vůbec zjistitelný, protože zpochybněn a reinterpretován může být vždy. Literární text může navíc zvýraznit rozpor mezi tím, co vědí čtenáři a čtenářky a co postavy, čímž k subjektivní (re)interpretaci příbuznosti poutá pozornost.

Preferovaným modelem se v této práci myslí představa jasně ohraničené, kompletní „tradiční“ rodiny, která se příliš nemění v čase a jejíž členové plní časem prověřené role. K tomu je možné přidružit také přesvědčení, že širší rodina a její historie zosobňují řád, který má až transcendentní povahu. Oscilace mimo tento model mohou být různého rozsahu, od drobného vybočení mimo očekávaný scénář, jakým je např. pořadí životních tranzic, přes větší

¹⁵ Na téže straně Možný zmiňuje, že zrušení manželství sice je v možnostech jednotlivce a lze ho uzavírat opakovaně, ale že jádrem rodiny není manželský pár, nýbrž pár matka-dítě, takže dochází zákonitě k pnutí mezi příbuzností a institucionalizací. S jeho tvrzením by se dalo polemizovat, např. vezmeme-li do úvahy věk dítěte.

odchyly, spojené s věkem, způsobem soužití, sexuální orientací rodičů či nejistotou ohledně přidělených rolí, až po velmi závažná narušení, např. incest.

Podstatné pro tuto práci je rovněž to, jak jsou nepreferované modely prezentovány. Lze konstatovat, že izolace, ustrnutí v dětství, infantilní vidění světa, soužití s rodiči v dospělosti a fixované vztahy jsou téměř jednoznačně prezentovány negativně, takže je žádoucí, aby v průběhu děje nastala změna směřující ke kladněji přijímanému modelu, např. osamostatněním od rodičů, nalezením partnera a početím dítěte.¹⁶ K tomu ale dojít nemusí a některá díla tyto konvence přímo zpochybňují, což je úzce provázáno s očekáváními čtenářů, jež jsou ovlivněna již zavedenými příběhovými schémata. Literární díla mnohdy preferovaný model nepodporují, ale naopak upozorňují na jeho iluzivnost a poutají pozornost k tomu, jak se ho subjekty snaží dosáhnout a jaký vliv v tom hrají média a společností podporované mýty.

I v případě, že rodina zažitým představám vnějškově odpovídá (tj. tvoří ji matka a otec žijící v manželství a vychovávající manželské děti, jichž jsou biologickými rodiči), vnímáme její křehkost, nespolehlivost, neporozumění, vzájemné odcizení jednotlivých členů. Rodina neexistuje jednou pro vždy, je nesamozřejmá, neustále ji něco ohrožuje nebo může ohrozit z jakkoli vzdálené minulosti i v jakkoli vzdálené budoucnosti. Velmi výrazný je např. destruktivní vliv drog a alkoholu, ale především nedostatečné či špatné komunikace. Řada sledovaných děl ukazuje, že rodina je ve skutečnosti velmi komplikovaná a rozvětvená struktura, která se jak postavám, tak čtenáři nebo čtenářce rozkrývá postupně (Soukupová, Andronikova). Teoreticky je možné do struktury jakéhokoli rodinného modelu přidávat neomezený počet dalších členů.

Někdy je jako ohrožení subjektu vnímáno naopak nastolení „tradičního“ modelu, který může být zaveden např. navzdory homosexualitě některé z postav. Jedná se pak o normu přijatou z vnějšku, ve které se subjekty necítí komfortně, nejsou schopné požadovanou roli naplnit a ona nenaplnuje je. Tak je tomu ovšem i v případech, kdy si subjekt vezme někoho jiného, než koho miluje. Tatáž díla, která se podílejí na narušování představy, že tradiční model rodiny je její jedinou správnou variantou, tak mohou podporovat paradigma romantické lásky.

Tato práce se snaží odpovědět mimo jiné na otázku, zda se u jednotlivých generací autorů a autorek mění přístup ke klasickému rodinnému modelu, stereotypně vnímaným rolím v něm a transcendentnu. Spíše než generace, k níž autoři a autorky náležejí, je však důležitá

¹⁶ Záleží ale i na tom, jsou-li tranzice „správně“ načasovány. Např. těhotenství v *Martě v roce vetřelce* Soukupové je nečekané a Martě naruší dosavadní plány (sotva započaté vysokoškolské studium), k čemuž se ještě přidruží rozchod (její milenec je ženatý). Těhotenství v románu *Zbláznila ses?* Jiráskové přichází naopak příliš pozdě, alespoň z pohledu většiny ostatních postav. Jejich přístup ale kontrastuje s vyzněním celého díla, jak se nabízí čtenářům/čtenářkám.

vrstevnatost jejich díla, tj. kolik nabízí odstupů, přesahů, oscilací a možností výkladu a jak si s těmito procesy pohrává. Tematizace (ne)preferovaného modelu nestačí k tvrzení, že jej dílo podporuje, důležitá je i jeho dynamika v čase a srovnání s dalšími modely v rámci téhož fikčního světa, ať už „reálnými“, nebo těmi, po kterých subjekty touží. Podstatné je i recyklování zavedených literárních schémat (např. smířovacích rituálů nebo argumentace založené na psychoanalýze) a jejich narušování a ironizování.

Pokud jde o neliterární diskurzy, srovnání beletristických děl a odborných sociologických zdrojů v této práci umožňuje lépe si povšimnout u textů druhého typu prvků interpretace, narace (kvalitativní výzkum) a hodnotících obrátů. Např. fenomény jako singles, bezdětnost a soužití spolu-sami (LAT) bývají jak v beletrii, tak i respondenty sociologických výzkumů (a někdy i jejich autory a autorkami) vnímány jako něco negativního nebo nedostačujícího; je rozšířena představa, že jde o přechodné stadium, ačkoli reálně tomu tak často není. Dále je možné poukázat na paralelu mezi mnohými literárními a sociologickými texty, které zachycují rozdíl mezi preferencemi subjektu a jeho reálným životem, což vede k nespokojenosti, až frustraci.

V šesté kapitole se také stručně zaměřujeme na příběhová schémata, některé typy literárních postav, katarzi, výrazné kontrasty, subjektivní pocit odpovědnosti za svůj osud a snahu zaujmout čtenáře a čtenářky bombastickými tématy (homosexualita provázaná s tekutými vztahy nebo incest), která mohou poutat pozornost k tabuizovaným jevům ve společnosti (mezi ně můžeme zahrnout i motiv adopce romských dětí). Poukazujeme také na silný vliv archetypů a freudovské psychoanalýzy, jejichž principy literární díla hojně recyklují a tím podporují jejich vliv. Zároveň je ale mohou i ironizovat, což demaskuje, že mnohé psychoanalytické texty tíhnou k příliš metaforickému vyjadřování a mluví o archetypech jako o reálných entitách, ne nepodobných platónským idejím. Tuto problematiku lze přirovnat k problematice antropologických konstant.

Podstatné jsou pro nás čtenářské preference ohledně konkrétních příběhových schémat. Předestřeli jsme, že luze, idealizované modely, vzpomínky, představy a traumata se mohou stát pro subjekty vězením, protože se jimi v myšlenkách příliš zaměstávají nebo si neuvědomují jejich konstruovanost. Zároveň ale řada autorů i autorek naznačuje, že empatií, upřímnou komunikací, převyprávěním, rekonstrukcí minulosti (vyptáváním se příbuzných nebo pátráním na místech spojených s dětstvím) a ritualizovaným smířením (na něž lze z odstupů nahlížet jednak jako na transformaci umožňující žít dál, jednak jako na uklidňující, ale zavádějící iluzi) z tohoto vězení vede cesta ven. V dílech existuje silná tendence rodinu citově stmelit, zahrnout její ostatní členy do svých představ a koncepcí příbuznosti (do „společenství“ či „obce“), tj. přebudovat stávající model tak, aby byl opět funkční, a pomocí reinterpretační odstraňovat

pochybnosti, které se objevují ohledně minulosti. To posiluje silové pole rodiny jakožto hodnoty i mimo text a zároveň upevňuje přesvědčení, že výše zmíněnými způsoby je možné model transformovat (a dosáhnout tak štěstí/smíření) i v reálném životě. S ohledem na to si pak lze položit otázku, zda nejsou tyto návody jen dalším mýtem, který prostřednictvím narace rádi přijímáme, protože díky němu dosahujeme zástupné katarze, a který máme tendence extrapolovat do „reálného“ světa (zde se již dotýkáme hraniční disciplíny psychologie literatury).¹⁷

Potřeba těchto rituálů (a to, jak často je nám předestíráno, že fungují) souvisí také s tím, jak samozřejmě je v literárních dílech tematizováno, že vztahy v rodině jsou nějak patologické. V mnoha případech jsou narušené velmi brutálně, z části zřejmě i kvůli přitažlivosti takových témat pro čtenáře a čtenářky. Jako latentně patologické je téměř automaticky hodnoceno soužití s rodiči po dosažení dospělého věku (a často i před ním) nebo nevlastní sourozenectví. Negativní prezentování neúplné nebo patchworkové rodiny lze také vnímat jako literární stereotyp ovlivněný čtenářským vkusem. Díla pak jako by ve čtenářích a čtenářkách vyvolávala potřebu „odhalovat“ rodinné problémy, traumata a komplexy (tj. přejímat schémata předestíraná zjednodušeně chápanou psychoanalýzou) a nabízela pak stejnou únikovou katarzi, jakou si pro sebe vytvářejí postavy, případně zástupnou katarzi vyvolanou pouhým přečtením díla. Většina děl se zaměřuje na samotné problémy a ritualizovaná smíření, nikoli na fungující čistý vztah, který by měl následovat. Smiřovací rituál však může být pro subjekty jednodušší než nikdy neukončené budování čistého vztahu. Je i čtenářsky zajímavější, protože odpovídá zavedeným narativním schématům.

V mnoha sledovaných dílech subjekty konstruují obrazy (nejen) členů své rodiny, vlastní minulosti a vlastního já pomocí snů, záznamů a vzpomínek, přičemž jen zřídka se čtenářům a čtenářkám naskytne příležitost proniknout ke skutečnému stavu věcí. Pokud tyto obrazy odmítneme brát za bernou minci, mohlo by se zdát, že jde o snahu uniknout před pravdou a zodpovědností do iluze. Některá díla jako by nám ale předkládala, že skutečný stav věcí je nepoznatelný a přístupné jsou pouze takto vytvářené modely, čímž poutají pozornost k tomu, že tyto projekce a rekonstrukce jsou nutnou praktikou v procesu individuace: subjekty díky nim dospívají, vyrovnávají se s minulostí, nabývají celistvosti, smiřují se s rodiči. Ze srovnání zkoumaných děl se však zdá, že i v této oblasti se uplatňují mnohá zjednodušení, jako by k individuaci existovaly všeobecně platné návody, pojímané jako antropologické konstanty. To

¹⁷ Na tom není jistě nic špatného, důležité je spíše to, zda si subjekt uvědomuje toto fungování literárních textů, zda od nich má odstup a zda zmíněné procesy nejsou předávány příliš povrchně.

může být dáno i využíváním motivů a způsobů narace, které jsou v literárním diskurzu již zavedené.

Je možné rovněž konstatovat, že absence usmíření, katarze a vertikálního přesahu působí proti tradičním literárním narativům. Ke katarzi v takovém případě nedochází ani u čtenáře/čtenářky, což při nedostatečném odstupu může být příčinou rozčarování / zklamání z četby.

Dalším motivem, který literární díla podporují, je až nadpřirozené spojení mezi členy rodiny (např. téměř nadpřirozené schopnosti matek či esenciální, až magické spojení mezi jednovaječnými dvojčaty). Konečně lze zmínit také ideál romantické lásky: pokud si subjekt nevezme osobu, do níž se zamiloval, může žít se stínem nešťastné lásky mnoho dalších let.

Již několikrát byla v této práci zmíněna specifická práce s prostorem, který nejenže zobrazuje a zdůrazňuje izolaci a osamění, ale funguje i metaforicky, např. vyjadřuje neschopnost subjektu odpoutat se od rodičů a vzpomínek. Zároveň lze jako synekdochicky zdůrazňující prvek textu vnímat i archetypálně vyznívající postavy, např. moudré rádce. Jejich rady a poselství pak nejsou určeny jen hlavním postavám, ale potažmo i čtenářům/čtenářkám. Tendence podporovat v dílech archetypy a jejich projekce, a to i pomocí přidružené symboliky vycházející z mytologie, je rozebráno v kap. 4.

Analýza sledovaného korpusu ukazuje, že v nejnovější české beletrii se objevují i jiné tendence než důraz na individualitu a svobodnou vůli postav. Může se jednat o vliv institucí, peněz, socioekonomických faktorů, biologických dispozic, iluzivnost rekonstrukce minulosti, životního příběhu i hledání kauzálních příčin, přejímání schémat a idealizovaných obrazů z médií, literatury a odborného diskurzu, projíkování, zástupné rituály, zpovědi, smíření a prožitky, moc narativních konstrukcí, opakování frází, nepochopitelnost a fragmentárnost reality, o které se subjekt snaží referovat atp. Realita je fragmentární, jakékoli popisování, interpretování a rekonstruování ji dále zamlžuje a zkresluje. Do stejného okruhu lze zařadit také opakování nic neříkajících frází a přejímání rituálů a schémat chování (mezi těmito pojmy nemusí být rozdíl), ať už z rodiny, pod tlakem společnosti nebo z uměleckého diskurzu (např. v případě rozprášení popela není jasné, co k němu postavy motivuje více, pokud lze zmiňované zdroje „inspirace“ od sebe vůbec rozlišit). Při tomto úhlu pohledu se subjekty jeví jako spíše nesamostatné, pozbývají v mnoha ohledech svých individuálních rysů a mění se ve funkce společenských mechanismů. Převádějí pak jeden na druhý různé role, vlastnosti a funkce jiných subjektů (nebo archetypů), což vynikne zejména ve spojení s motivem moderních technologií a kyberprostoru.

Oscilace směrem k referenčnímu poli zahrnujícímu i čtenáře a čtenářky je velmi výrazná v případě užití motivu jiného textu, jenž je do povídky či románu vložen a který případně může fungovat jako kontrast vůči „realitě“ fikčního světa, kterou prožívají postavy. Vzhledem k referenčnímu poli díla lze pak říci, že vzniká struktura podobná fraktálu. Metafikce demaskují nejen fungování příběhových a kulturních schémat, ale i to, jak se jim přizpůsobuje paměť a představivost. Odhalují zacházení s fikcemi a touhu po kompletnosti, dokonalosti, idealizovaných modelech a bezčasí jako antropologickou dispozici. Hojně je využíván také motiv subjektu, který sám píše a tím rekapituluje své myšlenky.

Divadelnost je důležitá i v románech a povídkách (postavy mají např. pocit, že to, co prožívají, je neskutečné či inscenované), ale významněji se s ní pracuje skrze inscenování divadla na divadle. V tomto ohledu je pro naši práci podstatná Zelenkova tvorba, která využívá jak v motivické, tak v kompoziční výstavbě textu prvky převzaté z jiných médií, zejména z filmu a televize. Tím se zvýrazňuje fikční povaha všeho, čemu musí postavy jeho her ve svých životech čelit. Kompozice připomínající fraktál tak rozehrává mezi jednotlivými vrstvami díla oscilace, které upozorňují na fiktivnost těchto dramát a poutají pozornost k jejich percepci, resp. i k percepci (a možné dekonstrukci a rekonstrukci) jejich referenčního pole, případně „já“ vnímajícího subjektu.

Závěr

V první kapitole předkládané práce *Model rodiny a jeho transformace optikou antropologie literatury ve vybraných českých prózách 21. století* jsme se zabývali vymezením hraničního oboru antropologie literatury a v souvislosti s tím také stanovením vhodné metodologie k interpretaci sledovaných děl. Po předstření několika možných přístupů a zohlednění přesahů k jiným hraničním disciplínám jsme se přiklonili ke spojení „antropologie literatury“, které klade na oba obory stejný důraz (na rozdíl od spojení „literární antropologie“, jež je užíváno pro pojetí využívající literaturu jako jeden ze zdrojů antropologických poznatků).

Práce tak primárně vychází z antropologie literatury W. Isera (byť on sám používá termín „literární antropologie“), která navazuje na recepční estetiku kostnické školy. V rámci tohoto přístupu poutá četba beletrie pozornost na fungování diskurzivních praktik a odhaluje fiktivní povahu a konstruovanost toho, co pokládáme za realitu. Toto poznání pak subjektu umožňuje přesahování hranic stávajícího modelu reality jeho průběžným přetvářením. Doufáme, že vymezení pojmu „antropologie literatury“ pro potřeby této práce přispěje k jeho lepšímu ukotvení a uplatnění v české literární teorii.

Použili jsme rovněž terminologii čerpající ze sociologie (čistý vztah a fixovaný vztah A. Giddense, tekutá láska Z. Baumana, sociální pole a habitus P. Bourdieua), demografie (tranzice, životní dráha, kohorta), biologie (geny, pokrevní příbuzenství, chimérismus), historické a kulturní antropologie (antropologická konstanta), příbuzenské antropologie (ascendence, descendence, matrilinie, patrilinie) a psychologie, zejména psychoanalýzy (archetyp, individuace, mateřský a otcovský komplex). V případě termínů souvisejících s psychoanalýzou a biologií jsme při rozboru děl sledovali také způsob, jakým jsou ve zjednodušeném pojetí zneužívány k manipulaci a zavádějící argumentaci v rámci přímé řeči a v úvahách postav.

Problematické bylo i vymezení textového korpusu (kap. 2), který jsme nakonec omezili na časové období po roce 1989, kdy došlo ke společenským změnám ovlivňujícím sociokulturní situaci v Československu (a následně v České republice), tedy i strukturu a funkci rodiny. Dále jsme vyloučili díla historického nebo fantastického charakteru a literaturu pro děti a zohlednili jsme texty, u nichž se předpokládá, že získaly vliv na čtenářské preference na základě literárních soutěží a uvedení v odborných publikacích. Tato kritéria vedla k tomu, že byla až na výjimky

zanedbána literatura vnímaná jako vyloženě pokleslá. Tyto marginalizované texty nabízejí možnost, jak v budoucnu rozšířit výsledky naší práce dalším výzkumem.

Ve třetí kapitole jsme sledovali, jak jsou rodina a důležité životní tranzice zobrazovány v literárních dílech, přičemž zásadní byl kontrast mezi preferovanými a idealizovanými modely rodiny a realitou, kterou subjekty prožívají v rámci fikčního světa. Mnohá ze sledovaných děl nabízejí širokou paletu možných podob rodiny, což subjektům umožňuje se s nimi srovnávat. Jejich nespokojenost nebo touhu po „tradiční“ podobě rodiny pak lze vnímat jako opakování přejímaných kulturních vzorců, které jsou podporované např. mediálním diskurzem a mají silné pole působnosti, neodpovídají však skutečnému stavu věcí. Stejně tak díla s tematikou adopce tíhnou k preferování biologicky daných příbuzenských vazeb, resp. k jejich preferování ze strany postav, což může mít ve výsledku opačný efekt: např. v díle *Anežka* Hanišové má čtenář/čtenářka možnost vidět, že představy matky o biologické podmíněnosti chování adoptované romské holčičky nekorespondují s realitou a jsou založené spíše na setrvačnosti společenských stereotypů. Oscilaci nabízejí také pasáže napodobující odborný diskurz, které jsou záhy zpochybňovány (*Běsa* Tábořské). Duhové rodiny jsou prezentovány jako ve společnosti běžný jev, někdy jsou dokonce zmíněny jen několika větami, což jejich „zevšednění“ ještě více napomáhá (ve sledovaných dílech se to však týká jen lesbických rodin). Naopak fenomény jako singles a LAT (living apart together) jsou navzdory svému nárůstu v porevolučním období vnímány jako neuspokojivá nebo přechodná varianta modelu, spojená s neočekávanými tranzicemi (rozchod/rozvod/ovdovění), samotou a snížením společenského statusu (stěhování do menšího bytu).

Ze čtvrté kapitoly, která se zaměřuje na jednotlivé role ve struktuře rodiny, vyplývá, že působení archetypu (pojmu souvisejícího s jungovskou psychoanalýzou) může být (nejen) v literárních dílech přeceňováno. Toho lze ale v rámci textů literární povahy využít také k demaskování tohoto přeceňování a zpětně ho vztáhnout k referenčnímu poli těchto textů. Je rovněž patrné, že mnohá díla recyklují zažitá nebo oblíbená (a často příliš zjednodušující) schémata, stereotypně zachycující např. incest, problematický vztah s otcem nebo otce chybějícího, dále dcery, které nenávidí své matky, i když jsou nakonec stejné jako ony, a sourozence, kteří jsou rozhádaní, nebo naopak disponují esenciálním poutem a porozuměním, jež vztahy s jinými postavami nenabízejí. Literární díla tedy v tomto ohledu podléhají setrvačnosti a módě a mohou se performativně podílet na moci těchto zjednodušujících šablon i mimo text. Využívají také archetypální symboliky, která má kořeny v mytologii, a má proto na čtenáře a čtenářky nezanedbatelný vliv.

Pátá kapitola se zaměřuje na komunikaci, v návaznosti na dvě předchozí kapitoly vystupuje do popředí důležitost otevřené komunikace budující čistý vztah, ale i smířovacích rituálů a převyprávění (vlastně znovustvoření) minulosti. Mnohá díla také tematizují uzavřený prostor, případně zobrazují vztahy patologické a narušené, protože je to čtenářsky vděčné. Rituály v takových případech nevedou k transformaci modelu, ale k utužování fixovaných vztahů opakováním floskulí a vyprázdněných schémat chování a jednání. Zato smířovací rituály, které jsou funkční, se v mnoha případech překrývají s vyvrcholením příběhu a jsou brány jako dostačující a uspokojivé i v případech, kdy je jeden člen vztahu nepřítomný nebo po smrti.

Šestá kapitola ukazuje, že převyprávění, smířování a transformace modelů zaplňují prázdná místa ve strukturách, jež jsou vnímány jako neúplné, fiktivními obrazy a konstrukcemi. Ty v případě rodinného modelu nahrazují nepřítomné, zemřelé a neexistující subjekty (např. vytožené děti), ale překrývají i subjekty přítomné a existující. Mezi nimi a těmito obrazy a konstrukcemi pak vzniká napětí a oscilace. Je ovšem důležité, v jaké míře si subjekty tento proces uvědomují, a také to, zda je nová podoba modelu přínosná, nebo vede k ustrnutí a uvěznění v iluzi.

Na konstruovanost modelu dále upozorňuje práce s motivem rodiny jako s metaforou řádu, který propojuje jednotlivé generace i jednotlivce a činí je za tuto linii spoluzodpovědnými. V porevoluční literatuře jsou novým tématem linie sledující pouze (nebo zejména) ženské potomky, např. u Katalpy, Tučkové, Františáka nebo Mornštajnové. Řada děl ale rovněž zachycuje rodinu jako prakticky neohrazenou, chaotickou síť, resp. umísťuje její hranice tam, kde je jednotlivé subjekty chtějí mít, takže mezi jejich názory dochází k rozporům. Cílem pak není rozkrývání této struktury ani nastolení řádu a poznání „pravdy“, ale sama tato chaotičnost a nepřehlednost, s níž je do značné míry nutné se smířit.

S tím souvisí i to, že texty, které nenabízejí smíření nebo vertikální přesah (transcendentno), mohou na čtenáře/čtenářky působit jako neukončené a neuspokojivé, přestože mnohdy věrněji demonstrují fungování (horizontálního) přesahování stávajících představ o sobě samém, jiných subjektech i o tom, co běžně nazýváme realitou (včetně toho, že jde o kontinuální, neukončený proces, neustálé modelování a aktualizaci poznání). Jak ale ukazuje podkap. 6.1, v konkrétním literárním zpracování nemusí být mezi horizontálním a vertikálním přesahováním rozdíl, záleží na míře abstrakce a odstupu. To opět nabízí prostor pro rozehrání oscilací.

Věk zkoumaných autorek a autorů nemá vliv na to, zda preferují konzervativnější nebo liberálnější přístup k transformacím rodinného modelu, k nimž došlo v postmoderní

společnosti. Kontroverzním tématem pak není ani tak incest, jak by se dalo očekávat (objevuje se častěji a je spíše příznakem snahy přitáhnout pozornost), ale spíše adopce a přístupující (předpokládaný) vliv genů a pokrevnosti. Upozorňujeme také na díla dotýkající se politických, historických, byrokratických, mediálních a dalších společenských vlivů na přejímání a opakování frází, názorů a stereotypů (až do té míry, že jsou tím jediným, čím je subjekt tvořen) a na projíkování tužeb a představ do reálných osob, přičemž je často téměř jedno, o koho se jedná. To vše se podílí na rozrušování představy podporované literární tradicí, že subjekt je jasně ohraničená, individuální (a tedy popsitelná a vysvětlitelná) bytost, která má svůj osud, rodinu a vztahy pod kontrolou, a že za narušení těchto vztahů může v první řadě subjekt sám, případně jeho špatná komunikace s ostatními. Mnohá díla zvyrazňují neuchopitelnost reality i sebe sama, proces konstruování obrazů a narativních šablon i to, že tato činnost často vede k omylu a životu ve lži/iluzi, pokud si ji subjekt neuvědomuje. Rodina tak může být i iluzí řádu, v němž zklamané a osamělé subjekty hledají jistotu a pochopení. Mnohdy také proto, že se nemají kam jinač vrátit / k čemu jinému se upnout.

Předkládaná disertační práce oslabuje vnímání literárního textu jako něčeho zcela odlišného od jiných diskurzů – něčeho, co má esenciální a transcendentální povahu a není součástí společensko-historických procesů. Pomocí výše popsaného interdisciplinárního přístupu podporuje naopak přístup, že se literatura spolu s jinými diskurzy podílí na konstrukci a dekonstrukci toho, co je nazýváno realitou. Šestá kapitola se zaměřuje i na jazykové, motivické a kompoziční prostředky, které jsou pro literární texty charakteristické, nelze však tvrdit, že v textech jiného typu se vůbec nevyskytují. V literárním diskurzu však pomáhají (de)konstrukci „reality“ demaskovat, a to díky vědomí jeho fiktivnosti (je automaticky brán jako nezávazná jazyková hra). K procesu (de)konstrukce může být poutána pozornost jakožto k motivickému či kompozičnímu prvku textu, což umožňuje vytvořit si od něj odstup a rozehrát ironii a oscilace na několika rovinách. To vše pak usnadňuje reflexi těchto procesů i v rámci referenčního pole a pomáhá zpochybňovat ustálené společenské mechanismy a zdánlivě neměnné a nezměnitelné hranice modelů. Interpretace literárních děl využívající antropologii literatury tedy může být přínosná také pro diskuzi nad tématy, kterými se zabývá filozofie, psychologie a sociologie, neboť pomáhá osvětlovat, jak subjekt vnímá, resp. konstruuje představu sebe sama a jiných subjektů, rodiny, hodnot, sítě kulturních vazeb, hmotného světa i transcendence a bezčasí.

Resumé

In the first chapter of this work *The Family Model and Its Transformation through the Lenses of Anthropology of Literature within Selected Czech Prose of the 21st Century*, we dealt with the definition of the frontier field of anthropology of literature and, in connection to that, with determining the appropriate methodology for interpreting the observed works. After presenting several possible approaches and taking into account overlaps with other frontier disciplines, we leaned towards “anthropology of literature”, which places equal emphasis on both fields (unlike “literary anthropology”, which is used in the approach of using literature as one of the sources for anthropological knowledge).

The work is primarily based on the anthropology of literature of W. Iser (although he himself uses the term “literary anthropology”), which follows the Reception Aesthetics of Constance School. Within this approach, reading fiction draws attention to the functioning of discursive practices and reveals the fictional character and construction of what we regard as reality. This knowledge then enables the subject to transcend the boundaries of the current model of reality by its continuous transformation. We hope that the definition of the term "anthropology of literature" for the needs of this work will contribute to its better anchoring and application in Czech literary theory.

We also used terminology based on sociology (pure relationship and fixed relationship of A. Giddens, liquid love of Z. Bauman, social fields and habitus of P. Bourdieu), demography (transition, career, cohort), biology (genes, consanguine relations, chimerism), historical and cultural anthropology (anthropological constant), relational anthropology (ascendancy, descendancy, matriline, patriline) and psychology, especially psychoanalysis (archetype, individualization, maternal and paternal complex). In the cases of terms related to psychoanalysis and biology, we viewed how these are simplified and used for manipulative and misleading argumentation within direct speech and character contemplation.

The delimitation of the text corpus (chapter 2) was also problematic, which we finally limited to the period after 1989 when social changes took place in Czechoslovakia (later the Czech Republic) which influenced the socio-cultural situation, thus the structure and function of the family. We also excluded works of a historical or fantastic nature and literature for children, and we considered texts that are believed to have influenced reading preferences through literary competitions and publications in professional publications. These criteria led

to the fact that, with a few exceptions, the literature perceived as not of high quality was neglected. These marginalized texts offer an opportunity to extend the results of our work in the future through further research.

In the third chapter, we observed how family and important life transitions are portrayed in the literary works where the significant part was the contrast between the preferred and idealized models of family and reality that the subjects experience within the fictional world. Many of the observed works offer a wide palette of possible family forms, which allows the subjects to compare with them. Their dissatisfaction or desire for the “traditional” family form can be understood as a repetition of adopted cultural patterns that are supported by e.g., media discourse and have a strong scope of activity which does however not correspond to the real state of things. In the same way, the works that cover the subject of adoption tend to prefer biologically given family ties, or more precisely the characters tend to prefer them, which may result in the opposite effect: for example, in the work *Anežka* by Hanišová, the reader can see that the mother's ideas about the biological behavior conditionality of an adopted Romani girl do not correspond with the reality and are based more on the inertia of the social stereotypes. Oscillations are also offered by passages imitating scientific discourse, which are soon after questioned (*Běsa* by Táborská). Rainbow families are presented as a common sight in society, sometimes mentioned in several sentences, which helps their “commonplace” even more (in the observed works, this only is the case of lesbian families). On the contrary, the phenomena of singles and LAT (living apart together) are viewed as unsatisfactory or transitional variants of the model, despite their increase in the postrevolutionary period, that are connected to unexpected transitions (breakup/divorce/widowhood), loneliness and decrease in the social status (moving to a smaller apartment).

The fourth chapter, which focuses on individual roles in the structure of the family, shows that the effect of the archetype (a concept related to Jungian psychoanalysis) can be overestimated in (not only) literary works. However, that can also be used within the texts of a literary nature to demask this overestimation and relate to the reference field of these texts. It is also evident that many works recycle established or popular (and many times overly simplified) schemes, stereotypically depicting, for example, incest, problematic relationship with the father or an absent father, also daughters who hate their mothers although they are ultimately the same as them, and siblings who argue with each other or on the contrary, have such unnatural bonds and understanding for each other that the relationships with other characters do not offer. Literary texts are then subject to inertia and fashion, in this regard, and can performatively aid the power of these (simplifying) templates even outside the text. They

also use archetypal symbolism which is rooted in mythology and therefore has a significant influence on the reader.

The fifth chapter deals with communication, and following the two previous chapters, the importance of open communication that builds a pure relationship comes to the fore, together with reconciliation rituals and retelling (in fact recreating) the past. Many works also thematize closed space or portray pathological and disturbed relationships because even this is appreciated by the reader. In such cases, the rituals do not lead to the model transformation, but to enforcing the fixed relationships by repeating platitudes and emptied schemes of behavior and action. On the other hand, reconciliation rituals that are functional, in many cases overlap with the culmination of the story and are considered sufficient and satisfactory even in the cases where one of the members of the relationship is absent or dead.

The sixth chapter shows that retelling, reconciliation, and model transformation fill gaps in structures, that are perceived as incomplete, with fictional imagery and constructions. In the case of the family model, these replace absent, dead, or non-existent subjects (such as desired children) but also overlap the present and existing subjects. Tension and oscillation arise between them and these imageries and constructions. It is however important to what extent do subjects realize this process and whether is this new form of a model valuable or if it leads to stagnation and feeling trapped in the illusion.

The work with the motive of a family as a metaphor for an order which links individual generations and the individuals, therefore making them co-responsible for this lineage, points out the construction of the model. In post-revolutionary literature, a new theme is to follow only (or especially) women descendants, such as in Katalpa, Tučková, Františák, or Mornštajnová. Several of the works capture the fact that the family is a practically boundless, chaotic network, or rather that the boundaries are where the individual subjects want them to be, so there are collisions between their points of view. The aim is then not to uncover this structure, nor to establish order and knowledge of the “truth”, but the chaos and disorder itself with which it is necessary to come to terms with to a large extent.

Related to this, the texts that do not offer reconciliation or transcendental (vertical) overlap can seem as unfinished and unsatisfactory to the reader, although they often represent more realistically how the (horizontal) overlapping of the notions of oneself, other subjects, and even what we commonly call reality, works, (including the fact, that it is a continuous, unfinished process, constant modeling and updating of what is known). However, as subchapter 6.1 reveals, there may not be a difference between the horizontal and vertical overlapping in

the concrete literary adaptation, depending on the degree of abstraction and distance. This again offers room for oscillation.

The age of the authors researched does not influence whether or not they prefer a more conservative or more liberal stand for family model transformations that occurred in the postmodern society. The controversial theme is not so much incest as one would suppose (it appears more often and is more a sign of an attempt to attract attention), but more so adoption and perceptive (presumed) influence of genes and bloodline. We also point out the works that touch upon political, historical, bureaucratic, media, and other societal influences on the adoption and repetition of phrases, points of view, and stereotypes (to a degree where these are the only thing that forms the subject) and the projection of desires and ideas into real persons while it often does not matter who the person is. All of this contributes to the disruption of the notion supported by literary tradition that the subject is a clearly defined, individual (therefore describable and explainable) being whose fate, family, and relationships are under control, and that the disruption of these relations is caused mainly by his/her bad communication with others. Many works emphasize the incomprehensibility of reality and oneself, the process of construction of imageries and narrative templates, and how this action often leads to error and life in lie/illusion in case the subject does not realize it. Family can then be an illusion of order where disappointed and lonely subjects seek certainty and understanding. This is many times the case when they have nowhere else to return to.

The presented dissertation weakens the perception of literary text as something completely different from other discourses - something, that has essential and transcendental nature and is not a part of socio-historical processes. With the help of the above-described interdisciplinary approach, it supports that literature contributes to the construction and deconstruction of what we call reality together with other discourses. The sixth chapter also focuses on linguistic, motivic, and compositional means that are typical for literary texts, although it cannot be said that they do not occur in other types of texts. In literary discourse, they help to unmask the (de)construct of the “reality”, thanks to the awareness of its fiction (it is automatically taken as a non-binding language game). Attention is drawn to the process of (de)construction as a motivic or compositional element of the text, which makes it possible to keep a distance from it and play out irony and oscillation on several levels. All this makes it easier to reflect upon these processes even in the reference field and to doubt the established social mechanism and seemingly constant and unchangeable borders of the models. Thus, the interpretation of literary works using the anthropology of literature can contribute to discussions that cover philosophical, psychological, and sociological topics, as it helps to shed light on how

the subject perceives, or rather constructs, the idea of oneself and other subjects, family, values, the network of cultural ties, material world, even transcendence, and timelessness.

Publikační činnost a aktivní vystoupení na konferencích k tématu disertace

Článek ve sborníku

MARKOŠ, Martin, 2016. Rodina a partnerské soužití v současném českém dramatu. In: *Slovanský literární svět: kontexty a konfrontace II. Literární žánry ve slovanských literaturách*. Brno: Masarykova univerzita, s. 103–111. ISBN 978-80-210-8388-2.

MARKOŠ, Martin, 2017a. Family and partnership as value in contemporary Czech poetry. In: *Wartości i wartościowanie we współczesnej humanistyce II: Perspektywa komunikologiczna*. Olsztyn: Centrum Badań Europy Wschodniej UWM w Olsztynie, s. 171–179. ISBN 978-83-61605-90-4.

MARKOŠ, Martin, 2017b. Kateřina Tučková: roztržštění rodiny vlivem historických událostí, paměť, hledání identity. In: *Slovanský literární svět: kontexty a konfrontace III. Motiv domova ve slovanských literaturách*. Brno: Masarykova univerzita, s. 91–97. ISBN 978-80-210-8892-4.

MARKOŠ, Martin, 2018. Adoptce romských dětí a její vliv na rodinné vztahy v díle Terezy Boučkové. In: *MMK 2018: mezinárodní Masarykova konference pro doktorandy a mladé vědecké pracovníky IX*. [online]. Hradec Králové: MAGNANIMITAS, s. 716–722. [cit. 2022-01-06] ISBN 978-80-87952-27-6. Dostupné z: https://www.vedeckekonference.cz/library/proceedings/mmk_2018.pdf

MARKOŠ, Martin, 2020a. Exaggerated expectations, distorted memories and alternative communication from the point of view of literary anthropology in the literary work of Emil Hakl. In: *Wizerunek jako kategoria teorii komunikacji, antropologii kultury, semiotyki tekstu*. Olsztyn: Centrum Badań Europy Wschodniej UWM w Olsztynie, s. 69–77. ISBN 978-83-61605-98-0.

MARKOŠ, Martin, 2020b. Übertriebene Erwartungen, verzerrte Erinnerungen und Ersatzkommunikation in Theaterspielen von Petr Zelenka aus Sicht der Anthropologie der Literatur. In: *Junge Slavistik im Dialog IX*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač, s. 165–177. ISBN 978-3-339-11576-8.

Článek v periodiku

MARKOŠ, Martin, 2016. Zobrazení homosexuálního soužití v české literatuře po roce 1989 – snaha zapadnout, nebo se lišit? *Studia i Szkice Slawistyczne*. XIII, 169–178. ISSN 1644-4191.

MARKOŠ, Martin, 2021. Preferované rodinné vztahy a jejich nesamozřejmost v prózách Jana Balabána. *Česká literatura*. 69(3), 343–360. ISSN 0009-0468.

Konference s vystoupeními k tématu disertační práce

Symposium Opolensis VI: zapomniani, wyklęci, wykluczeni (Opole, 2016)

Slovanský literární svět: kontexty a konfrontace II: Literární žánry ve slovanských literaturách (Brno, 2016)

Wartości i wartościowanie we współczesnej humanistyce: perspektywa filozoficzna, lingwistyczna, komunikacyjna (Olsztyn, 2016)

Studentská literárněvědná konference Ústavu pro českou literaturu AV ČR, (Brno, 2017)

Intolerance Conference (Gdaňsk, 2017)

Slovanský literární svět: kontexty a konfrontace III: Motiv domova ve slovanských literaturách (Brno, 2017)

Mezinárodní Masarykova konference pro doktorandy a mladé vědecké pracovníky 2018 (Brno, 2018)

Slovanský literární svět: kontexty a konfrontace IV: Dialog ve slovanských literaturách (Brno, 2018)

Studencko-doktorska konferencja naukowa Słowianie, my lubim... świętować (Poznań, 2019)

XIV. Internationale Slavistische Konferenz (Kiel, 2019)

Międzynarodowa konferencja naukowa Wizerunek / image jako kategoria teorii komunikacji, antropologii kultury i semiotyki tekstu